

Матеюк О. А., *д. психол. н., доцент, начальник ад'юнкттури Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького*

Д. М. УЗНАДЗЕ ПРО УСТАНОВКУ ЯК ОДНУ З КЛЮЧОВИХ КАТЕГОРІЙ ПСИХОЛОГІЇ ВПЛИВУ

У статті розглядається така ключова категорія психології впливу як установка, здійснюється аналіз механізму її виникнення та проявів у мисленні особистості. Визначається роль установки в психічній діяльності особистості, при цьому береться до уваги не абстрактний зміст установки як незваної підпсихічної сфери, що опосередковує психічні та фізичні явища, а той конкретний феномен готовності, що викликається потребою, яка знайшла свій предмет. Виділяється декілька форм або видів установок як за їх відношенням до «потрібного» предмету, так і за їх походженням. Зазначається, що слово (установка) починає грати ту ж роль, що й об'єктивна дійсність і дає можливість, з точки зору психології впливу, досить ефективно організовувати та здійснювати процес цілеспрямованого обумовленого психологічного впливу на особистість.

Ключові слова: психологія впливу, психологічний вплив, установка, психічна діяльність, особистість.

Постановка проблеми. Будь-яка особистість у сучасному суспільстві соціалізується у ньому, спілкуючись з іншими його представниками. Як один із видів діяльності, спілкування дозволяє особистості обмінюватись інформацією, передавати емоції та почуття, здійснювати певні соціальні дії: самоутверджуватись, зміцнювати авторитет, переконувати інших людей тощо.

Переконання іншої особи вимагає від суб'єкта впливу наявності у нього відповідної спрямованості, певних знань, умінь та навичок. Одним із домінантних компонентів психічної спрямованості особистості є така ключова категорія психології впливу як установка.

Установка визначається як стійка схильність особистості до певної форми реагування, що складається на основі досвіду та спонукає орієнтувати діяльність особистості в певному напрямі й діяти послі-

довно щодо усіх об'єктів і ситуацій, з якими вона пов'язана [1].

Метою цієї статті є аналіз «установки» як психологічної категорії психології впливу, що була розроблена Д. М. Узнадзе, та її проявів у мисленні людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище, що описується поняттям «установка», привертало увагу дослідників не один раз. Наприклад, К. Левін досліджував «спонукальний характер» предметів [2], Й. Бжалава говорив про «акцептор дії» і «образ потрібного майбутнього» [3], соціальні психологи Г. Олпорт, Е. Фромм, М. Рокич одного часу визначали предмет своєї науки як вивчення соціальних установок [5] і це було б тільки початком переліку. Однак, як зазначав Д. М. Узнадзе, це явище не було зрозумілим і використаним в науці належною мірою, незважаючи на те, що воно має першочергове значення для розуміння поведінки [4].

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи теорію установки, що була запропонована Д. М. Узнадзе, О. Г. Асмолов виділяє в первинній установці два плани аналізу – онтологічний та методологічний [1]. Методологічна сторона аналізу включає розгляд тих властивостей, якими наділяється установка, щоб виступити у якості опосередкованої ланки, що необхідна для вирішення завдання подолання постулату безпосередності. Онтологічний аспект містить ті реальні ознаки, якими і володіє явище, що було назване первинною установкою. Методологічний план аналізу являє інтерес для історії психології, але ми спробуємо проаналізувати онтологічний статус первинної установки.

Питання про те, яке реальне психологічне явище стоїть за поняттям «первинна установка», потребує спеціального аналізу, оскільки конкретно-психологічний зміст первинної установки приховано абстрактним змістом цього поняття. Що ж таке первинна установка: універсальний абстрактний принцип, незнана підсихічна сфера або ж конкретно-психологічне явище, що відіграє цілком певну роль в діяльності суб'єкта? Спробуємо проаналізувати позиції Д. М. Узнадзе щодо цього та розібратися, як виникає установка, яку роль вона відіграє в психічній діяльності особистості. При цьому постійно будемо мати на увазі не абстрактний зміст установки як незної підсихічної сфери, що опосередковує психічні та фізичні явища, а той конкретний феномен готовності, що викликається потребою, яка знайшла свій предмет.

За Д. М. Узнадзе потреба визначається як психофізичний стан організму, що виражає нужду в будь-чому, що лежить поза ним. Якби в організмі не виникало потреб, то він би залишався нерухомим. Потреба дає імпульси до активності, вносить в установку тенденцію переходу до активності, зумовлюючи цим одну з основних особливостей первинної установки – динамічність [4].

Д. М. Узнадзе під час опису вкладу потреби у виникнення установки відмічає: «Середовище саме по собі не дає суб'єкту ніякого стимулу дії, якщо він абсолютно позбавлений потреби, задоволення якої стало б можливим в умовах цього середовища. Середовище перетворюється в ситуацію тієї чи іншої нашої дії лише відповідно до того, якою ми володіємо потребою, встановлюючи з нею взаємовідносини». Доти, доки в середовищі не знайдені засоби задоволення потреби, потреба є «не індивідуалізованою», не наповненою, у суб'єкта немає установки. А це означає, що первинно суб'єкт ніколи не підступає до дійсності з уже готовою установкою, що склалася. «Установка виникає у нього в самому процесі впливу цієї дійсності і дає можливість пережити та здійснювати поведінку відповідно до неї» [4].

Установку створює не тільки потреба та не тільки об'єктивна ситуація, але й їх поєднання, тобто наявність актуальної потреби та об'єктивної ситуації. У теорії діяльності акт зустрічі потреби з її предметом розглядається як один з найважливіших моментів у становленні поведінки. Зустріч потреби з її предметом є акт надзвичайний, акт опредмечування потреби – «наповнення» її змістом, який черпається з навколишнього світу. Це й переводить потребу на психологічний рівень.

Згідно Д. М. Узнадзе зміст установки залежить від об'єктивного чинника, що викликає установку. Отже, при дослідженні змісту установки кожен раз необхідно знайти той предмет в ситуації вирішення завдання, на який спрямована установка, і те, яку роль виконує цей предмет в детермінації діяльності. Таким чином, виділяється декілька форм або видів установок як за їх відношенням до «потрібного» предмету, так і за їх походженням. Це «безпосередні» і «опосередковані» установки.

До «безпосередніх» установок відносяться установки практичної поведінки. У класі «опосередкованих» установок, що були сформовані в процесі свідомої психічної діяльності особистості, виділяються два види:

індивідуальні установки (тобто установки, що виникли в процесі власної діяльності людини в плані об'єктивації);

установки, що опосередковані чужою об'єктивацією (це установки, що виникли в минулому у багатьох обдарованих особистостей та перейшли потім в надбання людей у вигляді готових формул, аксіом, які не вимагають більш безпосередньої участі процесів об'єктивації).

Аналізуючи відносини між первинними та фіксованими установками, Ш.Н. Чхартішвілі вказує на глибоку відмінність між ними. Ця відмінність, з його точки зору, є такою великою, що для позначення чинника, який обумовлює різні установочні ілюзії, взагалі треба підшукати інший термін. Первинна установка – це завжди стан суб'єкта, його модус, в якому заздалегідь відображений загальний характер його поведінки. По-друге, первинна установка є явищем динамічного порядку. По-третє, первинна установка «сама знімає себе» після того, як акти поведінки, що призвели до задоволення, є завершеними, тобто первинна установка – це перехідний стан. Їй властива цілісна природа. І, нарешті, вона визначає хід течії явищ свідомості, ніколи не вступаючи в її межі [4].

На відміну від первинної установки, фіксована повторна установка належить до «станів хронічного порядку», які іноді зберігаються протягом усього життя. Вона існує в інактивному вигляді доти, доки не потрапить у ті умови, на які вона була напрацьована. Після появи цих умов на базі фіксованої установки розвивається саме та дія, в якій вона раніше була зафіксована, незалежно від того, адекватна є ця дія ситуації чи ні. І далі, в особистості одночасно може бути необмежена кількість фіксованих установок.

Про вияви фіксованої установки судять по тих спотвореннях, які вона вносить в процес поведінки. Ці помилки та спотворення вказують на те, що в ряді випадків фіксована установка може набути відносної самостійності та незалежності від завдання, що було поставлене перед суб'єктом. У цій відносній незалежності від завдання полягає фундаментальна особливість фіксованої установки, яка досить сильно вплинула на подальший хід дослідження проблеми установки в експериментальній психології. Завдяки їй психологи дізналися про існування установки. Через неї в багатьох дослідників установка стійко асоціюється з чинником, що вносить спотворення в різні види діяльності.

Провідним рівнем настановчої регуляції діяльності є рівень смислових установок. Смислова установка актуалізується мотивом діяльності та являє собою форму вираження особистісного смислу у вигляді готовності до діяльності, що певним чином спрямована.

Про можливий зв'язок таких понять, як «смысл» і «установка» зазначав ще А. Біне, вважаючи, що смысл є зачатковою дією [6]. Розкриваючи зміст смислу А. Біне бачить в ньому готовність, позу, attitude. А. Біне був першим, хто побачив тісний зв'язок між смыслом і attitude.

Значна кількість дослідників відмічають близькість ідеї Д. М. Узнадзе про установку та ідеї О. М. Леонтьєва про особистісний смысл [1; 2]. Це спонукає виникнення припущення про те, що поняття «загальна первинна установка особистості» і «особистісний смысл» описують різні сторони одного й того ж процесу, певного загального механізму регуляції діяльності особистості. Якими ж є основні особливості та функції смислової установки?

Смислова установка, що являє собою вираження особистісного смислу у вигляді готовності до певним чином спрямованої діяльності, стабілізує процес діяльності загалом, надає діяльності стійкого характеру. Ця функція може безпосередньо виявлятися в загальному смисловому забарвленні різних дій, що входять до складу діяльності, виступаючи у вигляді «зайвих» рухів, смислових обмовок та помилок на слові. Смыслові установки можуть бути як такі, що усвідомлюються, так і такі, що не усвідомлюються. Зсув смислових установок завжди є опосередкованим зміною діяльності суб'єкта. Смысловая установка виступає як фільтр щодо установок наведених нижче рівнів – цільової та операціональної установок.

Під цільовою установкою розуміється готовність суб'єкта здійснити передусім те, що відповідає меті, яка стоїть перед ним та яка виникає після прийняття певного завдання. У звичайному житті часто зустрічаються випадки «самостійного» вияву цільової установки в формі тенденції до завершення перерваних дій (ефект Зейгарник). Особливостями та функціями цільових установок є такі:

цільова установка, що являє собою готовність, яка викликана образом результату дії, що передбачається та усвідомлюється, виконує функцію стабілізації дії;

стабілізуюча функція цільової установки нічим себе не виявляє у тому випадку, коли протікання дії не зустрічає на своєму шляху ніяких перешкод;

цільова установка феноменологічно виявляє себе в тих випадках, коли на шляху протікання дії виникають будь-які перешкоди.

Операціональна установка – готовність до здійснення певного способу дії, яка виникає в ситуації вирішення завдання на основі врахування умов наявної ситуації та передбачення цих умов, а також поведінки в подібних ситуаціях, що ґрунтується на минулому досвіді. Конкретне вираження способу здійснення дії залежить від змісту умови, що передбачається.

У повсякденному житті операціональні установки діють в звичних стандартних ситуаціях, цілком визначаючи роботу «звичного», за Узнадзе, плану поведінки.

Фіксовані соціальні установки також можуть за своїм місцем в діяльності виступати як операціональні установки.

Операціональні установки бувають наступних типів:

ситуаційно-дійові установки (вони відображають фізичні відносини між суб'єктом і об'єктом дії, що складаються в даній конкретній ситуації);

предметні установки (відображають більш стійкі та незалежні від швидкоплинних особливостей дії відносин між ознаками самого предмета);

імпульсивні установки (відображають відносини між суб'єктом і предметом, що не відноситься до числа мотивів діяльності і має лише ситуаційне значення).

Узагальнюючи зазначене, можна відмітити, що людина виходить з життєвих ускладнень, звертаючись до акту об'єктивації, до акту крутої зміни напрямку і внутрішньої природи своєї поведінки. Замість того, щоб діяти в тому чи іншому напрямі, вона зупиняється на деякий час, щоб спочатку «обговорити» становище, що склалося, і тільки після цього, в залежності від результатів цього обговорення, знову повернутися до актів поведінки.

Д.Н. Узнадзе, визнавши беззаперечність фіксації установки на базі вербального впливу, формулює запитання: чим же досягає слово того, що починає відігравати ту ж роль, що й об'єктивна дійсність? І дійсно, адже не навколишня дійсність, не ситуація, що фактично діє на людину, є чинником, що безпосередньо визначає виникнення установки, а тільки вербально опосередкована форма дійсності.

Якщо в звичайних настановчих дослідках людина завжди має справу з будь-яким індивідуальним відрізком дійсності, то, в цьому

випадку, об'єктивною умовою виникнення установки є уявна або ідейна ситуація; суб'єкту доводиться рахуватися не з наявною, а тільки з уявною, мисленневою ситуацією. Тобто, об'єктивні умови виникнення установки в обох цих випадках істотно відрізняються одна від одної. Д. М. Узнадзе визнає, що мова йде відносно абсолютно нового шару установки, який може бути лише у суб'єктів, які оперують ідеєю, уявленням, думкою.

Що ж це за ідея? Д.М. Узнадзе вважає, що ідеї, що лежать в основі експериментів з установкою на базі вербальної стимуляції, не можна ототожнювати з «уявленнями» в тісному, звичайному їх розумінні як відтвореного образу предмета, що засновується на минулому досвіді суб'єкта. Такі уявлення можуть мати місце і на порівняно ранніх рівнях розвитку, в той час як ідеї, що стимульовані на базі словесного впливу, можуть бути констатовані лише у живої істоти, що володіє мовою – у людини.

Що справа тут, дійсно, не в індивідуальних уявленнях, видно вже з тієї ролі, яку відіграє в цьому випадку мова. Слово ніколи прямо не виражає певного конкретного, індивідуального образу. Воно завжди узагальнює, має на увазі більш або менш загальний зміст. Швидше за все, йдеться про більш загальний, ніж у разі уявлення, процес. Д. М. Узнадзе вважає, що людина тут відступає від конкретної сфери того, що одинично сприймається чи уявляється, і підіймається в більш високу сферу мисленнєвого. У цих випадках виявляється специфічно людська особливість, що сформувалася на найбільш високих рівнях її розвитку, – починає діяти мислення. З'ясовується, що у людини виникає інша, більш висока форма установки, яка характеризується передусім тим, що, за Д. М. Узнадзе, крім потреби, що стимулює її діяльність, вона передбачає наявність ситуації, що визначається в категоріях мислення, а не сприйняття, як у випадках з діючою в актуальному плані установки [4]. Він вивів наступне положення: у людини формується здатність діяти в будь-якому новому плані, в плані повторно відображеної дійсності і, таким чином, відкрити в собі можливість не тільки безпосередньої, прямої відповіді на діючі на неї подразники (що характерно для й для тварин), але й опосередкованих видів реакції на картину дійсності, що розгортається перед нею.

Висновки. Таким чином, визначення того, що слово (установка) починає грати ту ж роль, що й об'єктивна дійсність, дає нам можливість, з точки зору психології впливу, досить ефективно організо-

вувати та здійснювати процес цілеспрямованого обумовленого психічного впливу на особистість, враховуючи всі наявні аспекти виникнення цього складного психічного явища. Їх аналіз і є перспективою подальших розвідок у даному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 768 с.
2. Зейгарник Б. В. Теория личности Курта Левина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С.18–32, 43–51.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 303 с.
4. Узнадзе Д. Н. Теория установки. – СПб.: «Питер», 2001. – 416 с.
5. Холл К. С., Линдсей Г. Теории личности: Пер. с англ. – М.: «КСП+», 1997. – 720 с.
6. Binet, A., & Simon, T. New methods for the diagnosis of the intellectual level of the abnormal. L'Annee Psychologique, 11, 236-245.